

«КОШОЙ МЕНЕН ЖОЛОЙДУН КҮРӨШҮНҮН» ВАРИАНТТЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ  
МНОГОВАРИАНТНОСТЬ ЭПИЗОДА «БОРЬБЫ КОШОЯ И ЖОЛОЯ»  
FEATURES OF "FIGHT KOSHOJ AND ZHOLOJ" IN EPIC OPTIONS

Эшиев А.М. – филол.и.д, ЖАМУ,  
маданияттар аралык байланыш жана лингвистика,  
англис тили жана адабияты кафедраларынын профессору

**Аннотация:** Макалада «Манас» эпосунун Сагымбай Орозбаковдун, Шапак Рысмендеевдин, Шаабай Азизовдун, Жусуп Мамайдын жана Чокон Валихановдун (көлдүк манасчыдан жазып алган) варианттарындагы Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн түрдүү сүрөттөлүшү каралат. Анын себептери катары эпостун оозеки табияты, ар бир варианттын башатында түрдүү уруу-уруктук ардагер манасчылар тургандыгы, түрдүү аймактык манасчылар мектебинин калыптанган стилдери деп көрсөтүлөт. Варианттардын калыптануусунда алгачкы манасчылардын ырчылык чеберчилиги, эрудициясы, тарыхый-эпикалык эс-тутуму, окуядан алыстыгы же жакындыгы сыяктуу факторлор эске алынат. Эпостогу психологизм варианттын башатында турган манасчы менен кийинки манасчылардын жеке чыгармачылык чеберчилиги катары эсептелинет. Кээ бир варианттардын пайдубалында Манастын кырк чоросундагы ырчы-жарчы каармандар туруусу ыктымал экендиги белгиленет.

**Аннотация:** В статье рассматриваются разнообразные повествования эпизода борьбы Кошой и Жолоя в вариантах Сагымбая Орозбакова, Шапака Рысмендеева, Шаабая Азизова, Жусупа Мамай и Чокона Валиханова (записанного у неизвестного сказителя-манасчи). Главными причинами их разновидностей считаются устная природа эпоса, бытность родового-племенных первых сказителей-манасчи в зародыше каждого варианта и сформировавшийся стиль различных региональных школ сказителей. В зарождении вариантов выделяются такие факторы как сказительская искусность, эрудиция, историко-эпическая память, время и местонахождения певца-импровизатора от важных событий. Эпический психологизм как результат сказительского мастерства первых и последующих манасчи. Отмечается, что в истоке некоторых вариантов могли бы стоять певцы-глашатаи из числа сорока витязей Манаса.

**Annotation:** This article discusses a variety of narrative episodes fight Koshoj and Zholoj options Sagymbaj Orozbekov, Shapak Rysmendeev, Shaabaj Azizov, Jusup Mamay and Chokon Valikhanov (recorded at unknown storyteller-manaschi). The main causes of their varieties are considered verbal nature epic, while generic-tribal first storytellers-manaschi in the, but every option and mature style of various regional schools of narrators. In the origination options include such factors as poetic mastery, erudition, historical-epic memory, time and location of singer/improviser from important events. EPIC psychologism as result of rapsod art of the first and subsequent manaschi. It is noted that in certain cases the origin could stand singers-criers from among forty heroes Manas.

**Ачык сөздөр:** «Манас» эпосу, манасчылар, ырчы-жарчы, Манас, Кошой, Жолой, Коңурбай, эпостун варианттары, биринчи манасчы, эпикалык психологизм.

**Ключевые слова:** эпос «Манас», сказители-манасчи, певцы-глашатаи, Манас, Кошой, Жолой, Конурбай, варианты эпоса, первый манасчи, эпический психологизм.

**Key words:** EPOS "Manas", storytellers-manaschi, singers, Manas, Koshoj, Zholoj, Konurbaj, editions of the epic, first manaschi, epic psychologism

**Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы “Кошой менен Жолойдун күрөшкөнү. Жолойду Кошой жыкканынан”.** Жолой дөө күрөшкө чыгып, кан Кошой кырк уруу кыргызды кыдырып, ага каршы эч ким (Жоодарынын эр Чегиш, Саяттын Абдыраманы, Керкөкүл, Эр Жамгырчы баатыры, Таздын уулу Үрбү, Казактын эр Көкчөсү, Эр Төштүк, Көкбөрү уулу Көккөөн) чыкпай, ар кимиси ар кандай шылтоосун айтып кутулуп кетишет. Кошой алардан өтүп, “Сандыргалуу эр Акбайга” жетет. Башкалардан өзгөчөлөнүп бул он жетидеги курч кыргыз жигити күрөшкө түшөм деген жообун берет. Бирок Кошой жаш Акбайды али баласын деп токтотуп коёт. Ошону менен бирге дал ушул “сандыргалуу эр Акбай” Кошой Жолойду көтөрүп ургандан кийин “алты жашар баладай абакенди эр Акбай так көтөрүп алгандыгын” эскерте кетүү оңдой.

Акыры тууса эркеги

Аты болсун Семетей.

Арууке келин баласы

Акылдашы ар качан

Ага болсун чын жоро,

Аты болсун Күлчоро...” [1, 214-б.].

Бул кан Кошойдун Каныкейге берген батасынан. Бул батада өтө көп маселе жатат. Манастын уулуна Семетей, Алманбеттин уулуна Күлчоро деп ат коёт. Эми караңыз, баарын алдын ала билгендей кези келгенде “Абыке, Көбөш, кан Жакыпты”, “кырк чорону”, “кан Коңурду” жайласын деп бата берет. Ооба, окуянын кийинки өнүгүшү дал ушул Кошой айткандай жүрүп отурат. Кошойдун батасы аткарылган.

Кошой менен Жолой бир эмес бир нече жолу бет келишкен да, баарында тең Кошой жеңген экен. Ооба, Кошой “Үйшүнбайдын тоюндагысын” гана эмес, “Кулжа тоонун оюнда, Кутман байдын тоюндагысын” да эскертип өтөт. Эпосто бул жөнүндө өзүнчө айтылган эмес. Демек, ушул версиянын биринчи манасчысы (болжолу Ырамандын Ырчы уулу) ушул сөздү ошол ашта Кошойдун өзүнөн уккандай. Ал эми Кошой менен Жолойдун башка той-топурдагы беттешкендерине күбө боло албаган да, укпаганын, көрбөгөнүн эпоско киргизбеген сыягы.

“Кайра басып Жолой дөө // Калмакча намаз окуп, // Карк алтын сүрөт буту бар, // Бурканына чокунуп, // Кайра басып калганы” [1, 220-б.]. Бул эпостогу кызык эпизоддордун бири. Буга чейин Кошой менен Жолой күрөштү баштап коюшкан. Анан эле кеп-сөз жок Жолой “кайра басып барып, калмакча намаз окуп” кирет. Ооба, ал намазын окуп бүткүчө Кошой каниет кылып карап турган болот. Демек, ушундай эреже-жобого жол берилген көрүнөт. Бирок эпосто “Өз дининче окуп, // Күн чыгышка бет алып // Көк теңир колдо деп // Батасын кылды чокунуп” [1, 186-б.] деп, Жолойдун башкача сыйынганы айтылат. Буга караганда биринчи (“көкө теңир”) кудайынан жардам болбой, эми экинчи “калмакча намаз окуп”, “бут менен бурканынан” жардам күткөнү го. Чындыгында көкө теңир жана бут (буркан) булар эки башка диний ишенимдер экендиги ырас. Жолойдун иши жүрбөй экинчи ирет намазын окуй баштаганда Кошой аны туура эле түшүнүп жигиттик кылып өз жайына коюптур. Башка бир чыр балбан болгондо күрөштөн качты, өзүнө сырткы рухтарын чакырып жатат деп чыр чыгарып, эл алдында бир топ көрүнүп алмак экен. Кошой да билген намазыңды оку, баары бир кыргызымдын рухий дүйнөсүн басып кете албайсың деп сыртынан билдирбесе да, ичинен алда таалага, Манас рухуна сыйынып жатса керек эле. Балким, “Билген намазыңды оку” деген кеп ушул Кошойдон баштап кеткен беле?

**Шапак Рысмендеевдин вариантындагы “Ат чубатуу, жамбы атуу, күрөш оюндарынан”.**

Кошой менен Жолойду

Көрө коюп Коңурбай  
Кокус тепсеп кетет деп,  
Бул отуруш бекер деп,  
Тура качты ордуна» [2, 166-б.].

Бул эпизод кызыгууну жаратары бышык. Демек, балбан күрөштү эл ат үстүнөн да, отуруп да көрүшкөн экен. Ооба, Кошой менен Жолойдун кармашы бир эмес, бир нече күнгө (“Он эки күн экөөнүн // Тирешкенин көрдүңөр”) созулгандыгы маалым. Ошондуктан баарына кайыл болгон күйөрман көрөрмандар отуруп да, жамбаштап да, кыйшайып да көз ирмебей аягына чейин күбө болуп отурган экен. Көкөтөйдүн ашындагы улуттук таймаш оюндарынын ичинен дал ушул балбан күрөш жамбы атуу, эр сайыш, аламан байгеге караганда көлөмү да чоң келип, элдин кызыгуусун арттырган эпизод болуп саналат. Демек, ошол кездеги күйөрман калк таймаштын ушул түрүн жогору баалаган көрүнөт. Бул версияда да Кошой Жолойду алып урат. Бирок Сагымбайдагы кээ бир деталдар (Жолойдун бурканына, анан көкө теңирге сыйынышы, тынымдар, психологиялык чабуул) мында дээрлик жокко эсе. Балким, бул варианттын баштапкы манасчысы Ырчы уулдай күрөшкө жакын жерде болбой калып, же башка иш менен болуп, көз жаздымда калып кеткендир?

Ошону менен бирге Жолой жыгылгандан кийинки Коңурбайдын психологиялык абалы, Жолойдун кебете-кешпири (“Ал аңгыча Коңурбай, // Ары кетти үшкүрүп, // Келе жатат үңкүйүп, // Алгарадан түшө албай // Же атын киши ала албай, // Арманда болду момундай. // Арт жагында кан Жолой // Муну менен иши жок // Кийимин берген киши жок”) [2, 167-б.] өтө аянычтуу сүрөттөлөт. Ооба, минтип өз көзү менен көргөн, баамчыл, чыгармачыл инсан гана сүрөттөп бере алмак. Коңурбай менен Жолойдун акыбалындай учурду дагы башка бир чыгармадан окуган белеңиз? Караңыз, кадимки адабий психологизм. Эпостун ушуга окшогон анчейин байкалбастай көрүнгөн майда деталдары, тетирисинче, анын чындыкты сүрөттөгөн оозеки чыгарма экендигин ырастамак. Бул, албетте, эпостун ушул версиясын баштаган биринчи манасчынын (мурунку ырчы-жарчынын) чыгармачыл жаратмандыгы экендиги талашсыз. Анын башатында, балким, Ажыбай чечен турган беле? Шапакта анын ролу бир топ байкаларлык экендиги да ырас. “Кол ийрисин көздөй тартат” болуп жүрбөсүн? Легендарлуу бул ашта өзү башкы ырчы-жарчынын ролун аткарат. Кийинки “Семетейде” активдүү каарман катары катышары маалым.

«Манастын» окуяларына “эл ичи - өнөр кенчи” демекчи бир мезгил ичи Ырчы уулдай бир канча таланттуу чыгармачыл инсандар күбө болгондугу күмөн эмес. Кээ бири кырк чоронун (маселен, эр Ажыбай, жаш Айдар, эр Сыргак), же «себилдүүсү сексен төрттүн» бири, дагы бирөөсү уруулук колдун катардагы жоокери болуусу мүмкүн эле. Алардын ар бири белгилүү бир уруунун өкүлү болгондугу, ошол уруунун сабында жүргөндүгү ырас. Бирөө балбан күрөштүн нак ортосунда (маселен, ошол Коңурбайдын жанында, же Жолойдун намаз окуган жеринде), башка бири четирээк жерде ат үстүнөн байкап тургандыр. Ошого жараша бир эле эпизод (маселен, Кошой менен Жолойдун күрөшү, Манас менен Коңурбайдын сайышы, же Манастын Каркырага келип түшүшү) түрдүүчө сүрөттөөгө кириптер болгондой. Мында, албетте, ошол биринчи, экинчи, үчүнчү, же бешинчи варианттарды жараткан биринчи манасчылардын чыгармачыл талантынын, эс-тутумунун, тарыхый маалыматка эгедер болуусунун, окуяны өз көзү менен көргөндүгүнүн, окуяга алыс, же жакындыгынын, же бирөөдөн уккандыгынын ар түрдүүлүгү башкы ролду ойногондой.

**Шаабай Азизовдун вариантындагы “Кошой менен Жолойдун күрөшүнөн”.** “Эр Шортектин чоң Жолой // Толуп турган кези экен, // Отуз-кырктын ортосу // Болуп турган кези экен...// Ошо кезде Кошойдун // Токсондогу кез эле” [4, 34-б.]. Бул боюнча Кошой

менен Жолойдун ортосунда элүү жылдай айырма болуптур. Эми токсонго барып күрөшкө түшөт дегендин өзү эмне? Ооба, аны бүгүнкү күндө элестетүүгө эч мүмкүн эмес. А кан Кошойдун эч ким жолобогон «дан жыттанган, кан жыттанган» Жолойго түшүп, аны уруп жыккандыгы, анын өтө күч-кубаттуу алп инсан болгондугунан кабар бермек. Эстеңиз, Жолойго Жамгырчы да, Көкчө да, Үрбү да, Эр Төштүк да түшпөй тайсалдашат. Жаш Акбай гана макул дейт. Эпостун ушул эпизоду варианттарда дээрлик окшош келгендиктен буга биринчи манасчылар өздөрү күбө болгондой пикир калтырат. Туура, башкага барышпаса да ырчы таланттар ошол Көкөтөйдүн ашына сөзсүз келишмек. Жөн гана эмес, кайсыдыр бир уруунун (кандын, бектин, бийдин) атактуу (көрүнүктүү, белгилүү) төкмө ырчысы катары. Айырмасы, кээ бир болочок манасчы жакын жерден, башка бири ортолуктан, дагы бири андан да ыраактан байкап отурса керек эле. (Ашта миллионго жакын эл жана аскердик кол катышканын эстеңиз). Ошого жараша бул балбан күрөштүн сюжети, композициясы да түрдүүчө кетип, түрдүү варианттардын келип чыгышына өбөлгө түзгөндөй. Мында эки эрдин күрөшү төмөнкүчө аяктайт:

Жараткан алла Жолойду  
Курмандыкка чалдым деп...  
Үзүктөй болгон Жолойдун  
Өзөгүн үзө салды эми... [4, 35-6.]

**Жусуп Мамайдын версиясында Кошой менен Ороңгу күрөшөт.** Күрөштөн улам чаалыккан, уйкуга алдырган Кошойду Манас жамбашына сайып ойготот. “Ошондо абаң ойгонуп, // Ачуусу менен бек кармап, // Айагы жерге тамандап, // Астыртан өйдө көтөрүп, // Төбөсүнөн артылта, // Аркасынан таштады, // Жетимиш төрттө абандын, // Кайраты тоодон ашканы, // Бура тартып абакең, // Башынан аттай басканы” [5]. Мында да Коңурбайдын психологизми өтө аянычтуу чагылдырылат. Ал Манастын сөзүнө жооп таппай калат. “Коңурбай атта зоңкойуп, // Ичи жалын, от болуп, // Эмне дейсиң, бурут,- деп, // Кармашар шайы жок болуп, // Айла издеп таба албай, // Эки көзү бозоруп, // Не болдуң деген киши жок, // Нес болгондой томсоруп, // Ок тийгендей бурала, // Ордунан кетти козголуп” [5]. Албетте, мындай көркөм тилдин артында биринчи манасчы менен Жусуп Мамайдын сүрөткерлик чеберчиликтери турары бышык.

Ошентип, кытайлык кыргыз манасчынын айтуусунда “Кошойго тийген байгенин, // Жайын уксаң, мамындай:

Абаң мөөрөй алганы,  
Ороңгуну жыкты деп,  
Жетимиштен ашканда,  
Жекеге Кошой чыкты - деп,  
Айтылып калган ушул кеп...” [5]

деп, Кошойдун жеңиши даңазаланат. Мында Кошой жетимиш төрт жашта деп айтылат. Ушунтип так айтылганына караганда бул версиянын башатында турган ырчы-манасчынын маалыматы чындыкка жакындап кетүүсү да мүмкүн.

**Ч. Валихановдун көлдүк манасчыдан жазып алган вариантынан.** Бул үзүндү вариантта ыр саптарындагы муундар (7-8, 9-10, 11-12, 13-14), синтагмалар (3, 4, 5) түрдүүчө кеткен. Мындай эпикалык бир кылка эмес ыр түзүлүштөрү эпостун белгилүү варианттарында сейрек кездешет. Балким, ошондо көлдүк манасчы негизинен салттуу 7-8 ыр муунунда эле айтып, аны этнограф изилдөөчү синхрондуу жазып жатканда (же кайра ондоп жазып жаткандабы) ыр муундары, синтагмалар өзгөрүүгө кириптер болгондур. Анткени, манасчылар эзели төкмөлүк ыргактуу ыр түзүлүшүндө айтып келишкен деп ишеним артууга болот. Антпесе дастанчы-айтуучу өзү да эпикалык ыргактан чыгып,

салттуу ыр түзүлүштөн четтеп, дастандын көркөмдүүлүгү, уккулуктуулугу качып, угарман калк да бушайман болуп калмак беле?

Эпосто Айдаркандын эр Көкчөсү Кошойго “Каапырдын ханы эр Жолой // Аландан сени албайбы, батыр, // Багалекке колун салбайбы, батыр, // Ошондо как айрылып калбайбы, Кошой, // Ошондо абройуң ачылып эле калбайбы, // Эми Манастын бутундагы кең шымды, // Кошой, алып эле кийсеңчи” [3, 54-б.] деп ырас эле айткан экен. Андан ары Каныкей тиккен кандагай шымды «Кошой силкип кийген дейт, // Куп жарашып калган дейт» [3, 55-б.]. Эки алптын таймашы “күнү-түнү кырк беш күндөй” болуптур. Акырында Кошой Жолойго: “Атаңдын көрү ит бүрүк кул ай // Сен күчүнө салсаң, // Мен кудайга салайын” [3, 55-б.] деп, астейдил чабуулга өтүп калмак балбанын жыгат экен.

Ошондо Жолоюң чалкасынан түштү дейт,

Жыгылып эле калды дейт.

Эми Кошой көөдөнүнө минди дейт,

Үстүнө токтолбостон

Чарк жүрүп кетти дейт” [3, 57-б.].

Ошентип, «Манас» эпосунунун жогоруда аталган түрдүү варианттарындагы Кошой менен Жолойдун күрөшү беш түрдүү сүрөттөлөт. Буга эпостун оозеки табияты, ар бир варианттын башатында түрдүү уруу-уруктук жаратман манасчылар тургандыгы, түрдүү аймактык манасчылар мектебинин калыптанган өздүк стилдери себепкер болору бышык. Варианттардын калыптануусунда биринчи ардагер манасчылардын расмий ырчы-жарчылык орду, төкмөлүк чыгармачыл таланты, эрудициясы, тарыхый-эпикалык эстутуму, окуяга алыс же жакындыгы, маалымат булактарына эгедер болуулары сыяктуу факторлор башкы ролду ойногон деп эсептөөгө болот.

#### **Колдонулган адабияттардын тизмеси:**

1. Манас. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. III китеп. Фрунзе: «Кыргызстан», 1981.
2. Манас. Шапак Рысмендеевдин айткан варианты боюнча. Бишкек: «Газета. KG», 2013.
3. Манас. Көкөтөйдүн ашы. Тыныбек. Семетей баатырдан бир бөлүм: Эпос (Ч. Валихановдун көлдүк манасчыдан жазып алган варианты) // Түз. Р. Сарыпбеков. Бишкек: Ала-Тоо, 1994.
4. Семетей. Манасчы Шаабай Азизовдун варианты боюнча. Бишкек: «Кут Бер», 2013.
5. <http://bizdin.kg/static/media/pdf/Manas-J-Mamayidyn-ayituusunda.pdf>